

Budavár 1956-os ostroma Tűzvész az Országos Levéltárban

Az alábbi tanulmány két részből áll. Az első az eddigi kutatásaim sorába, a budapesti fegyveres ellenállás történetének feltárásába illeszkedik, a második része kapcsolódik inkább a tematikához: újabb adalékokkal bővíti a levéltár 1956-os tragédiájának rekonstrukcióját.

A vári harcok

Az 1956. októberi harcok teljes mértékben megkímélték a Vár területét. A fegyverszünet idején (október 30 – november 3.) a fegyveres erők közül a műegyetemisták nemzetőrsége (Központi Diákotthon, Hess András tér 5., korábban a Pénzügyminisztérium épülete), valamint a Széna tériek egyik részlege tevékenykedett itt. November 4-én hozzájuk csatlakozott mintegy 50 főnyi önkéntes rendfenntartó, akiket az I. kerületi rendőrkapitányságról (Pauler utca 18.) a körzeti kiegészítő parancsnokságra (Krisztina körút 61.), onnan pedig felfegyverezve a Vár védelmére küldtek. Ekkor, 4-én reggel érkezett a Várba Végvári Vazul 27 éves ferences rendi szerzetes is, aki október 26-án szökött meg az esztergomi rendházból.¹

A „Forgószél” hadműveletben a Vár a Székesfehérvár felől előre nyomuló 128. gárda lövész hadosztály hadműveleti területe volt, Nyikolaj A. Gorbunov ezredes parancsnokságával. Az egyik forrás szerint az intervenció legelején a szovjetek a Vérmezőn beásták magukat, és célzott lövéseket adtak le a vári felkelőkre.² A Széna tériek egyik parancsnokhelyettese szerint ekkor nem volt tudatos támadás: a Déli pályaudvari tűzharc kapcsán találatok érték a Várat is.³

¹ Végvári Vazul: *Budavári krónika: emlékezés 1956 szabadságharcára*. In *Búvópatak 1956. Budavári visszaemlékezések*. Budavári Önkormányzat, 2004, 22. o. Végvári több interjúban is elmondta 1956-os történetét, a *Budavári krónikában* leírtakhoz hasonlóan. Végvári 1943–1945 között Pécsen, a Zrínyi Miklós Gyalogsági Hadapródiskola növendéke volt, a szovjetek fogságába került, nyolc hónap múlva szabadult. 1947–48-ban a Kereskedelmi Főiskolán tanult. Ezután a ferencesek Kapisztrán Rendtartományának szécsényi noviciatusában, majd Gyöngyösön és Esztergomban a rend hittudományi főiskoláin folytatott filozófia–teológiai tanulmányokat. 1953-ban szentelték pappá Esztergomban, majd prefektus nevelő lett a ferences gimnázium internátusában. (Dippold Pál: Vazul atya davajgítárral. *Magyar Hírlap Online*, 2006. X. 20. Letöltve: 2007. X. 19.) Józsa Antal főhadnagy – tévesen – úgy tudta, hogy Végvári református tiszteletes volt, és nem egyedül, hanem egy Angyalföldről jövő csoporttal érkezett a Várba. Józsa Antal főhadnagy jelentése. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HM HIM HL), 1956-os Különgyűjt. 9. d. 3/j. ő. e. 611., 641. f.

² Farkas Kolompár Lajos jkv. 1957. V. 26. Budapest Főváros Levéltára, Fővárosi Bíróság iratai, Büntetőperes iratok, XXV. 4. a. 2733/57.

³ Szilágyi Zoltán jkv. 1958. VII. 30. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) V-145715.

A műszaki egyetemisták tüzelőállást állítottak fel, de parancsnokuk, Marián István ezredes telefonon fegyverletételt rendelt el. Megparancsolta, hogy a fegyvereket gyűjtsék össze, és adják át a szovjet csapatoknak, tegyék ki a fehér zászlót, mert a nagy túlerővel szemben biztos pusztulás vár rájuk. A következő szavakkal zárta beszédét: „*Akkor vagytok hősök, ha meritek vállalni az életet, élnetek kell.*”⁴ Ezt „*alig leírható döbbenet és lehangoltság fogadta.*”⁵ Az ellenállás hiábavalóságát valószínűleg a közelben lévő tisztek is beléjük sulykolták.⁶ Ekkor épp itt, a Hess András téri kollégiumban tartózkodott a hadapród múltú Végvári Vazul, aki sorsdöntő elhatározásra szánta el magát: „*Akkor én, a köztük idegen, egész bensőmben remegve belekiáltottam a lépcsőház feszült és bamba csöndjébe: átveszem a parancsnokságot.*”⁷ Senki nem tett semmilyen ellenvetést. Ám a Hess András téri kollégium, ellenállás helyszínéeként a továbbiakban már nem szerepel a források között.

A Várban nemzetőri szolgálatot ellátó Széna téri részleg nagyobb része már korábban szétszéledt. Szabó János („Szabó bácsi”) főparancsnokot, aki kivételesen a Várban éjszakázott, az intervenció hírével keltették. Rögvest visszatért a Maros utcába, majd a Széna térre, ahol irányította az ellenállást. A beosztottai közül csak kevesen maradtak ott. Köztük minden kétséget kizáróan csak Nagy Gézát tudjuk azonosítani.

Az I. kerületi kiegészítő parancsnokságról felküldött csoport egy része a Dísz tér 3-ban, a Várgondnokság épületében (az egykori Batthyány-palotában) rendezkedett be. Itt a 40 éves Batthyány Bálint anyagbeszerző⁸ kezébe került az irányítás, aki máshonnan is toborzott fiatalokat. Így az osztag mintegy húsz főre duzzadt, tagjai közül Czérna Zoltánt,⁹ Kerek Mátyást, Hüll Lászlót, Vajgel Sándort, Vajgel Lászlót, Vargyai Józsefet, Viszmeg Imrét tudjuk azonosítani.

⁴ Varga Sándor jkv. 1957. IV. 10. ÁBTL V-150006/2.

⁵ Végvári: i. m. 24. o.

⁶ Józsa Antal főhadnagy jelentése. HM HIM HL, 1956-os Különgyűjt. 9. d. 3/j. ő. e. 641. f.

⁷ Végvári: i. m. 25. o.

⁸ „Magyarországon élt csaknem valamennyi gróffal rokoni viszonyban állok” – vallotta a vizsgálati fogságban. A közgazdasági egyetemet félbeszakította, katona lett, részt vett a Felvidék megszállásában. 1940–42 között a Külkereskedelmi Hivatalban volt tisztségviselő, majd a római kirendeltségen dolgozott. 1943-tól ismét bevonult, légvédelmi tüzér, hadnagy, szakaszparancsnok lett. 1945-ben Morvaországban az alakulatával együtt szovjet fogságba került, 1948-ban szabadult. A Külkereskedelmi Hivatalba tért vissza, de innen eltávolították. Segéd munkásként helyezkedett el, majd anyagbeszerző lett Budapesten.

⁹ A belügyi szervek Széna téri „ellenforradalmárnak” titulálták („Széna téri ellenforradalmárok”. ÁBTL O-16800. 65. o.; „Ellenforradalom Magyarországon”. ÁBTL V-150381/5. 62. o.), ám ez valószínűtlen, mivel ezt nem támasztotta alá egyetlen vallomás sem. Azt viszont nyilván tudták, hogy nem volt egyetemista, ahogy Nagy Géza (jkv. 1957. IV. 26. ÁBTL V-143086.) vagy Végvári Vazul („Nyilatkozat Czérna Zoltán hősi halottal kapcsolatban – levél Péter Lászlónak, 2007”. Végvári Vazul közlése Péter Lászlónak, amelyet a szerző is megkapott) gondolta. A hivatalos iratok szerint szállítómunkás volt.

Közülük az 54 éves Kerek Máttyás afféle rajparancsnoki szerepet töltött be,¹⁰ a többiek 18 évesnél fiatalabb diákok és segéd munkások voltak.

A Várgondnokság épületében lévőket, a lakókat a felkelők már november 4-én hajnalban felkeltették és leküldték a pincébe.¹¹ Kerek Máttyás eligazítása alapján a csoport fele az épület körül őrködött, a többiek tartalékként az épületben maradtak.¹² Később azonban mintegy 30 fegyveres foglalt el tüzelőállást a Várgondnokság hivatali helyiségeinek első emeleti ablakainál, a Duna, a Hunyadi János utca és a királyi vár irányában.¹³ Batthyány felelősségre vont két fegyverest a náluk lévő adó-vevőért, mivel attól tartott, hogy azt a szovjetek bemérhetik.¹⁴

Végyvári felvette a kapcsolatot a Dísz tériekkel, s visszaemlékezése szerint az itteni vezetőknél is parancsokat osztogatott, felettük is diszponált. A levéltári források többsége viszont három egyenrangú vári parancsnokot említ: Végyvári Vazult, Batthyány Bálintot és Magyar (Magyari?) Ferencet. A szerzetes kitér arra is, hogy a fiatalok felelőtlenkedtek a fegyverekkel, ezért legelőször a „tűzet szüntess!” parancsot adta ki. Ezt alátámasztja az egyik diák vallomása: „...Hüll Lászlóval kettesben a királyi várhoz mentünk, nálam puska, Hüllnél pedig géppisztoly volt, és itt szórakozásból célba löttünk egy rossz cipőre, majd a Lánchídon lévő tankokra. Amíg a többiektől távol voltunk, a Lánchídon lévő szovjet tankok ágyúval fellőttek a Várba, és egy fal ráomlott egy fiúra az Alagút Duna felőli oldalra felett, ahol a többiek el is temették a fiút.”¹⁵ Még most sem tudjuk azonosítani ezt az áldozatot.

Ezen a napon több harci eseményre is sor került a Várban. A Várgondnokság épületéből a felkelők átlóttek a pesti oldalra, a szovjet páncélosokra célozva. A szovjetek észlelték a lövések irányát és visszalóttek. A ház tíz belövést kapott, a lakók tiltakoztak. A Várba visszatérő „Szabó bácsi”, a Széna tériek parancsnoka, a függetlenség ügye iránti közömbösségért indulatosan lehordta a lakókat.¹⁶ A Várgondnokság elhagyta az épületet.¹⁷ Este egy szovjet ágyúlövedék a raktárhelyiséget találta el, ami kigyulladt. A tüzet végül a felkelők oltották el.

A forrásokban közölt dátumok felettébb ellentmondóak, legvalószínűbb, hogy a Várban a két szembenálló fél „testközei” harca 6-án kezdődött. Ekkor már a szovjetek – főleg a Gellérthegyről – aknával is lötték ezt a városrészt.

¹⁰ Kerek a Horthy-rendszerben csendőr főtörzsőrmester volt, a háborúban előbb az amerikaiak, majd a szovjetek fogságába került. A Rákosi-rendszerben Kazincbarcikára internálták. (Kerek Máttyás vizsgálati dossziéja 3. 1. 9. ÁBTL V-20244.) Az I. kerületi kiegészítő parancsnokságon őt nevezték ki a Várba vezényelt csoport vezetőjének.

¹¹ Bársony János tk. 1959. XII. 10. ÁBTL V-146251.

¹² Hüll László tk. 1959. XI. 23.; Vargyai József tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.

¹³ Bársony János tk. 1959. XII. 10. ÁBTL V-146251.

¹⁴ Vajgel Sándor 1959. XII. 10. ÁBTL V-146251.

¹⁵ Vargyai József tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.

¹⁶ Bársony János tk. 1959. XII. 10. ÁBTL V-146251.; Végyvári: i. m. 28. o. Bársony szerint a felkelők november 6-án délutánig lövöldöztek ki az ablakokon a Dísz téren.

¹⁷ Vargyai József tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.

A Dísz téri fegyveresek nagyobb részét – köztük Czérna Zoltánt – a Bécsi kapuhoz és annak környékére vezényelték. Itt Magyar Ferenc vezette az ellenállókat, helyettesével, a „Széna téri” Nagy Gézával.¹⁸

A vezetők kijelölték a harcosok tüzelőállását a várfalakon, miután kioktatták őket a kézigránátok és egyéb fegyverek használatára. Parancsot kaptak, hogy senkit se engedjenek be a Várba, aki nem tudja a jelszót.¹⁹ Az ellenállókhoz csatlakozó lányok benzines palackokat töltöttek.²⁰

A barikádokat már korábban megépítették, és a Bécsi kapu előtti területet, az Ostrom utcát felloccsolták olajjal, hogy a páncélosok támadását megnehezítsék.²¹ Ennek ellenére délután felkapaszkodtak a szovjet 32501. sz. alakulat harckocsijai, és lőni kezdték a barikádokat. Ezt meghallották a Végvári Vazul és a Batthyány Bálint vezette szabadságharcosok és odasiettek. (Előzőleg Végváriék a Várszínház mellett találtak egy kedvező fekvésű lőállást, ahonnan a szerzetesparancsnok tűzparancsot vezényelt a Tabánon és a Citadellán észlelt szovjet állások ellen.)²²

Nagy csata alakult ki a mintegy negyven felkelő²³ és a velük szemben álló hat-hét szovjet harckocsi tankistái között. A Hadtörténeti Múzeum és az Országos Levéltár közötti kiugró bástyarészen (Sziavus pasa bástyája) Magyar Ferenc egy kerekes géppuskával lőtt a harckocsikra. Vargyai, Hüll és mások meggyújtott benzines üvegeket dobtak a harckocsik irányába, nem tudjuk, eltalálták-e a páncélosokat. A szovjetek válaszul szétlőtték a barikádokat és a várfalat, majd a Hadtörténeti Múzeumot is célba vették.²⁴ Zadirasvili alezredes, az alakulat törzsfőnöke így tudósított az eseményről: „A 4-es páncélos század Mihajlov főhadnagy parancsnoksága alatt harcolt a Bécsi kapunál, ahol barikádok zárták el az útjukat. A gyalogság és páncélcsoportok segítségével a barikádokat sikerült szétrombolni.”²⁵ Ekkoriban kapott szinte végzetes találatot az Országos Levéltár. Ennek részleteiről a következő fejezetben lesz szó.

A tűzpárbajnak több áldozata volt, de a halottak azonosításához nem rendel-

18 Részletesebben lásd Eörsi László: *Széna tériek 1956*. 1956-os Intézet, 2004, 246. o.

19 Vajgel Sándor tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.

20 Józsa Antal főhadnagy jelentése. HM HIM HL, 1956-os Különgyűjt. 9. d. 3/j. ő. e. 641. f.

21 Vajgel Sándor tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.; Vajgel László tk. 1959. XII. 15. ÁBTL V-146251.

22 Végvári: i. m. 26. o.

23 Érdekes, hogy szovjet katonai vezetők mennyire túlbecsülték a Vár védőinek számát. Jevgenyij I. Malasenko, a Magyarországon állomásozó különleges hadtest törzsfőnöke szerint több mint ezer felkelővel álltak szembe Malasenko: A különleges Hadtest Budapesten (Egy szemtanú visszaemlékezései.) In *A szovjet katonai intervenció 1956*. Szerk. Györkei Jenő és Horváth Miklós. Budapest, H&T, 2001, 268. o. A rendőrség 500 ellenállóról tudott. *Rendőrségi napi jelentések*. I. Összeállította: Kajári Erzsébet. 1956-os Intézet, 1996, 31. o.

24 Hüll László tk. 1959. XI. 23. ÁBTL V-146251.; Vargyai József tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.; Dr. Beck György hadnagy jelentése 1959. XII. 22. ÁBTL V-146251.

25 Zadirasvili alezredes feljegyzése, 1960. II. 6. ÁBTL V-146251.

kezünk kellő forrásokkal. Végvári emlékezete szerint a felkelők közül ekkor itt egy 16–17 éves diák kapott tüdőlövést.²⁶ Magyar Ferenc is megsebesült a fején, lábán, karján, Nagy Géza bekötözte és a Szikla kórházba vitték kezelésre.²⁷

Zadirasvili alezredes szerint: „Ezekben a harcokban különösen kitűnt Mihail Alekszejevics Jankov hadnagy szakasza (lövész szakasz). A szakasz parancsnoka a Bécsi kapunál lefolyt harcokban halt hősi halált. A Bécsi kapunál az ellenforradalmárok elleni kézitusában esett el Almaisz Gaszparovics Malakjan közkatona is. Ebben az ütközetben tanúsított hősiességét Gyicsok hadnagy, az egyik páncélos szakasz parancsnoka, aki, amikor a páncélcocsijára dobott benzines palacktól a gépe kigyulladt, nem törődve a veszéllyel, a páncélcocsi személyzetével együtt sikerült eloltaniuk a tüzet és folytatni a harcot az ellenforradalmárok ellen.”²⁸

November 7-én hajnalban folytatódtek a harcok. Ekkor kapott halálos sebet Czérna Zoltán a Bástyasétányon. Állítólag egy közelről leadott géppisztolysorozat végzett vele.²⁹ A szovjet túlerő fölénye percről percre nyomasztóbbá vált. Végvári emlékezete szerint a bekerítés veszélye fenyegetett, „a gyűrű már minden oldalról bezárulni látszott körülöttünk”. Mivel támogatásra nem volt semmi remény, kiadta utolsó parancsát: „Fegyvert rejteni! Pucolás ki a Várból!”³⁰

A 15 éves Nyiri Gábor szerint a felkelők többsége is le akarta tenni a fegyvert, ám Nagy Géza folytatni akarta az ellenállást: „Van még benzines palackunk és más robbanószer is, támadjunk újra.”³¹ A harcok megszűntek, a szovjet páncélosok megszállták a várat.³² Állítólag a bástyáról egy tehergépkocsinyi halottat vittek el. Az Ostrom utcában szovjet sebesültszállító gépkocsik szedtek fel két-három mozdulatlanul fekvő katonát.³³

*

A felkelők három vezetője közül Végvári Vazul és Magyar Ferenc rövidesen emigrált, Batthyány Bálintnak ez nem sikerült, 1957 januárjában elfogták a határon. Az „ellenforradalmi” tettei miatt azonban csak 1959. október 6-án rendelték el a nyomozást. Ekkor Nagy Géza már két és fél éve raboskodott. Első fokon másfél évre, jogerősen öt évre ítélték el, elsősorban a Széna téri tevékenységéért.

²⁶ Végvári: i. m. 26. o.

²⁷ Nagy Géza jkv. 1957. IV. 26., VIII. 30. ÁBTL V-143086.; Vargyai József tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.

²⁸ Zadirasvili alezredes feljegyzése, 1960. II. 6. ÁBTL V-146251.

²⁹ David Irving: *Felkelés. Egy nemzet küzdelme: 1956*. Gede Testvérek, Bt. Budapest, 2004.

³⁰ Végvári: i. m. 30–31. o.

³¹ Nyiri tk. 1957. IV. 12. ÁBTL V-143086.

³² Malasenko erről a napról írta: „A Vár körül több mint ezer felkelő harcolt [...], innen lötték a dunai hidakat. A földalatti járatokon át eljutottak a környező kerületekbe, terrorizálták a lakosságot.” (Malasenko: i. m. 268. o.). Malasenko minden állítása képtelenség.

³³ Józsa Antal főhadnagy jelentése. HM HIM HL, 1956-os Különgyűjt. 9 d. 3/j. ó. e. 641. f.

Batthyány mindvégig tagadott, noha a nyomozó hatóságok az ügyében számos terhelő tanút hallgattak ki. „A nyomozás során közel 30 elítéltet és különböző személyeket hallgattunk ki tanúként, továbbá más nyomozati cselekményeket végeztünk. Ennek során felderítettünk különböző olyan, ez idáig felelősségre nem vont személyeket, akik szovjet páncélcsoportok lettek ki a budai Várban, és a Széna tér környékén tüzeltek a szovjet egységekre” – írta Korom Mihály a legfőbb ügyésznek.³⁴

Batthyányt végül kilenc hónapra ítélték. A Vár többi volt védője ellen (Kerek Máttyás, Hüll László, Vajgel Sándor, Vargyai József, Viszmeg Imre) nem indítottak eljárást. Batthyány és Nagy Géza 1962-ben szabadult. Megállapítható, hogy Budavár védői más fegyveres ellenállókhöz képest igencsak „megúszták” a megtorlást. Ennek okát egyelőre homály borítja.

Az Országos Levéltár lövetése

A szovjet intervenció a halálos áldozatokon kívül a Várban is rendkívül súlyos anyagi csapásokkal járt, de pótolhatatlan veszteségeket csak az Országos Levéltár szenvedett el. Ennek történetét már többen is feldolgozták.³⁵ E szerzők azonban több olyan forrást is figyelmen kívül hagytak (vagy nem juthattak hozzá), amelyek a levéltár kigyulladását előidéző harci eseményekkel kapcsolatosak. Emiatt a rekonstrukciónak ez a része korántsem kifogástalan.³⁶ Nyilvánvalóan pontos ismereteink lennének a katasztrófa bekövetkeztéről, ha még annak idején katonai szempontból tartottak volna vizsgálatot. Ez esetben azonban a szovjet felelősség megállapítására is sort kellett volna keríteni, mivel a genfi törvények tiltják az ilyen jellegű épületek elleni támadást. Mint az előző fejezetben írtam,

³⁴ Előterjesztés a nyomozás határidejének meghosszabbítására, 1959. XI. 27. ÁBTL V-146251.

³⁵ Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Magyar Országos Levéltár, 2006, Budapest, 347–348. o.; Uő: Ismeretlen dokumentumok az Országos Levéltár 1956. novemberi égéséről. *Levéltári Szemle*, 1996. 1–2. sz. 135–153. o.; Komjáthy Miklós: Tűzvész az Országos Levéltárban. *Levéltári Híradó*, 1956. 6. sz. 4–5. o.; Schmidt Péter: Az Országos Levéltár 1956-ban – egy munkatárs visszaemlékezése. *ArchívNet*, 2012. 5. sz. http://archivnet.hu/kuriozumok/az_orszagos_leveltar_1956ban.html (Utolsó letöltés: 2016. augusztus 18.); Pap Gáborné – Sölch Miklós: A Magyar Országos Levéltár 1956-ban. Beszélgetés Pap Gábornéval, a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott főosztályvezetőjével. *Levéltári Szemle*, 2006. 3. sz. 50–53. o.; Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei, 1874–1974. *Levéltári Közlemények*, 1979. 1. sz. 45. o.; Bojár Iván: Mi égett az Országos Levéltárban? *Élet és Irodalom*, 1988. XI. 25. 2. o.; Komjáthy Miklós: Az országos levéltári tűzvész. *Élet és Irodalom*, 1988. XII. 16. 2. o.; Ölmosi Zoltán: Tűzvész a Magyar Országos Levéltárban. 1956. november. *Archívnet*, 2006. 6. sz. http://www.archivnet.hu/kuriozumok/tuzvesz_a_magyar_orszagos_leveltarban.html (Utolsó letöltés: 2016. augusztus 18.); Laczlavik György: *Iratanyag-pusztulás a MOL gyűjteményében*. Előadás, 2012. <http://videotorium.hu/hu/recordings/details/5586>, Laczlavik_Gyorgy_-_Iratanyag-pusztulas_a_MOL_gyujtemenyeben (Utolsó letöltés: 2016. augusztus 18.)

³⁶ E tanulmány megírásához fontos támogatást jelentett a Marossy Endre hadtörténésszel folytatott konzultáció.

november 6-án délután az Ostrom utcán felkapaszkodó szovjet 32501. sz. alakulat hat-hét harckocsija és mintegy negyven felkelő között nagy csata alakult ki.³⁷ Iván Sz. Konyev marsall, a Varsói Szerződés egyesített főparancsnokának elgondolása alapján a budai Várban nehéz rohamlövegezredet is bevetettek, kifejezetten az épületekbe zárkózott felkelők ellen. Gyújtólövedékeket, lángszórókat, füstgránátokat és egyéb robbanóanyagokat alkalmaztak.³⁸ Így gyulladt ki az Országos Levéltár,³⁹ amely már korábban is kapott találatokat.⁴⁰ Józsa Antal főhadnagy jelentése szerint a levéltárat öt ablakon behatoló nyomjelzős tűzérési lövedék gyújtotta fel.⁴¹ A rohamlövegeket minden valószínűség szerint nagyrészt a Széll Kálmán térről hozták működésbe, a levéltár két munkatársa tévedésből állította azt, hogy a Margitszigetről érte támadás az objektumot.⁴²

Zadirasvili alezredes pedig ezt írta jelentésében: „*A barikádok szétrombolása során az ellenforradalmárok fegyvertűzet nyitottak rájuk a közelálló épületek valamennyi emeletének ablakából. Különösen erősen tüzeltek ezen épületek 3–4. emeleteről. Ugyanakkor benzines palackokat is dobáltak a páncélos egység kocsijaira. Különösen intenzív tüzelés folyt az amerikai követség által bérelt lakóházból és az Állami Irattár [Országos Levéltár – E. L.] épületéből.*”⁴³ Zadirasvili közlése abban megerősíti a levéltári munkatársak visszaemlékezését, hogy az Országos Levéltárra azért adtak le célzott lövést, mert bentről fegyveres ellenállók folytatták ellenük a harcot. A szovjet alezredes jelentéséből viszont arra következtek, hogy ott helyben ágyúzták meg a levéltárat. Ám a most is látható nyomok arra engednek következtetni, hogy az épület a legsúlyosabb találatot északkeleti irányból kapta.

³⁷ Erre az Országos Levéltár dolgozói is utáltak. Lásd pl. Pap – Sölch: i. m. 52. o.; Schmidt: i. m.

³⁸ Malasenko: i. m. 262. o.

³⁹ Józsa Antal főhadnagy jelentése. HM HIM HL, 1956-os Különgyűjt. 9. d. 3/j. ő. e. 641. f.; Nagy László jelentése. HM HIM HL 1956-os Különgyűjt. 7. d. 61. ő. e. 659–661. f.; Vargyai József tk. 1959. XII. 1. ÁBTL V-146251.

⁴⁰ Ebben egyetértenek a visszaemlékezők. Borsa Iván szerint „*mintegy ötven tűzérési becsapódás rongálta meg az épület északi és keleti frontját.*” (Borsa: i. m. 45. o.). Ennyi gránátbecsapódásról írt Komjáthy Miklós is (Komjáthy: *Tűzvész az Országos Levéltárban...* 4. o.)

⁴¹ Józsa Antal főhadnagy jelentése. HM HIM HL, 1956-os Különgyűjt. 9. d. 3/j. ő. e. 641. f. A levéltári munkatársaktól származó források gyújtógránátként jelölik meg. (Borsa: i. m. 45. o.; Lakos: *A Magyar Országos Levéltár története...* 347. o.; Schmidt: i. m.)

⁴² Bojár Iván édesapja még akkor aggódva telefonált, aggódva, mivel „*...a lakása ablakából látja, hogy a Margitszigetről lövik a várat, s úgy észlelte, hogy esetleg az Országos Levéltárat is találat érheti.*” (Bojár: i. m. 2. o.) Komjáthy Miklósekat pedig egy szovjet tiszt tartóztatta fel, amikor az égő levéltár felé közeledtek: „*tolmács útján közölte, hogy a Margitszigeten állomásozó szovjet üteg tisztje, látván, hogy a levéltárból lövöldöznek, ágyútűzet zúdítottat az épületre.*” (Komjáthy: *Az országos levéltári tűzvész...* 4. o.) Az utóbbi verzióra utal Lakos: *A Magyar Országos Levéltár története...* 347. o. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárát bemutató internetes oldal (http://www.leveltariportal.hu/data/files/mnl_ol_WgWKH0.pdf) is a Margitszigetről indított támadásról tudósít. A Margitszigetet mint szovjet harcászati bázist azonban egyetlen katonai forrás – sem orosz, sem magyar – nem említi.

⁴³ Zadirasvili alezredes feljegyzése, 1960. II. 6. ÁBTL V-146251.

A felkelőktől, a bírósági anyagokból és a magyar honvédségtől származó források nem említik a felkelők levéltári jelenlétét – bár a hatóságok még így, bizonyítékok nélkül is az „ellenforradalmárokat” akarták bűnbaknak megtenni a szörnyű pusztulásért. Legalábbis Szabó János felkelőparancsnok egyik vallomásából ez derül ki: „A levéltár leégésével kapcsolatban csak azt tudom mondani, hogy az egy becsapódó gránáttól gyulladt ki, nem pedig mi gyújtottuk fel.”⁴⁴ Ugyanerről az elgondolásról – bár más indíttatásból – írt az egyik munkatárs is: „... az Országos Levéltár akkori igazgatója [Ember Győző – E. L.] – mintegy koronatanúként – magához kéretett: írni alá egy jegyzőkönyvet, miszerint »felkelők« gyújtották volna fel a levéltárat, illetve, hogy az Országos Levéltár azért került a szovjet csapatok tűzhatása alá, mert ott fegyveresek tartózkodtak, akik a szovjet katonák életére törtek: az ablakon keresztül zúdítottak rájuk fegyvertüzet.”⁴⁵

S bár a későbbi vizsgálat sem tudta egyértelműen tisztázni, hogy bekerültek-e idegenek, és ebben a visszaemlékezők közlései is eltérnek, mégiscsak az a legvalószínűbb, hogy a már említett vári fegyveres ellenállók néhány tagja bejutott a levéltár épületébe és onnan folytatta az ellenállást a világ legerősebb szárazföldi hadseregének egyik páncélos alakulata ellen. A feladatukat megkönnyítette, hogy a levéltár portása nem zárta be a kaput.⁴⁶

A levéltár kigyulladásának következményei

A levéltárban lakók a harcok idején a mélypincében tartózkodtak, és egy-két óráig észre sem vették, hogy felettük ég az épület. Az 1957 elején lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy a „keletkezett tűz megfékezését és a levéltári anyag mentését először az épületbe kívülről bejutó idegenek kísérelték meg, mialatt a levéltár »bennlakói« a mélypincében lévő »tárgyi óvóhely«-en (a »bunker«-ben) tartózkodtak. [...] Ha az »idegenek« és a »bennlakók« a tűz kitörésétől fogva egyszerre és együttműködve léptek volna fel, a tűz lokalizálásának és a veszélybe került levéltári anyag más helyre telepítésének azonnali megkezdésével talán lényegesen mérsékelhették volna a pusztulás mértékét.”⁴⁷

⁴⁴ Szabó János tárgy. 1957. I. 9. HM HIM HL, Budapesti Katonai Bíróság és jogelődjei, XI. 22. 00115/56.

⁴⁵ Bojár: i. m. 2. o. A szerző így folytatta: „Ezt a jegyzőkönyvtervezetet nem írtam alá, tekintettel arra, hogy megállapításai ellentétben álltak a tényekkel.” Uo. 2. o.

⁴⁶ Komjáthy: Az országos levéltári tűzvész... 4. o. Kossányi Béla nyugalmazott országos levéltári igazgatóhelyettes ezt cáfolta, szerinte „az Országos Levéltár épületébe ilyen behatolás nem történt. A bejárati ajtókat a harci események után is sértetlen állapotban, lezárva találtuk.” Arról is szólt, hogy a tragédiát megelőzően hiába próbálta távozásra bírni a felkelőket. (Kossányi Béla feljegyzése, 1956. XI. 12., jkv. 1957. II. 4. In Lakos: Ismeretlen dokumentumok... 137–138. o.) A felkelők eltávolítására – közlése szerint – Kudor Tivadarné is tett kísérletet. (Kudorné jkv. 1957. II. 4. In Uo. 144. o.)

⁴⁷ Uo. 138. o.

Ezt hasonlóképpen látta egy külső szemtanú is a közeli Hadtörténeti Intézetből: „Hogy nagy kár keletkezett, abban a levéltárosokat súlyos felelősség terheli. Nem oltották el azonnal! – nem volt ki!”⁴⁸ A levéltári munkatársak közül első-sorban Bojár Iván művészettörténész okolta az ott tartózkodó alkalmazottakat és lakókat a károk súlyosságaért,⁴⁹ bár Schmidt Ádámné sem fukarkodott a maliciózus megjegyzésekkel.⁵⁰ Kossányi Béla nyugalmazott országos levéltári igazgatóhelyettes feljegyzésében kitért arra, hogy „a környékén a harci tevékenység már olyan méreteket öltött, hogy az épületet mind sűrűbben érő belővések elől az óvóhelyre kellett levonulnunk.”⁵¹ Néhányan viszont az ott lévők védelmére keltek. Komjáthy Miklós a bentlakó munkatársak és az I. kerületi tűzoltók emberfeletti erőfeszítéseit emelte ki.⁵² Am a tűzoltók csak este jöttek, és keveset tudtak tenni, mivel szovjet harckocsik tönkretették az útestre fektetett tömlőiket.⁵³ Több munkatárs odasietett és segített az anyagok mentésében. „Bogdán István különösen hősiesen és fáradhatatlanul dolgozott a még égő raktárakban!”⁵⁴

A vizsgálóbizottság végül is egyetlen vétkest sem nevezett meg. „Feltételezem, hogy a kollégák gondosan megválogatták szavaikat és ügyeltek arra, nehogy bajba sodorjanak bárkit, miután a keletkezett kárt jóvátenni már úgysem lehetett. Emlékeim szerint Ember Győző is igyekezett minél hamarabb elsimítani az ügyet” – emlékezett vissza egy munkatárs.⁵⁵

A belőtt gyújtógránát a nyugati raktárszárny negyedik emeletét gyújtotta fel, s a tűz gyorsan terjedt lefelé. Ebben az a balszerencsés körülmény is közrejátszott, hogy viharos szél támadt, így két további raktárhelyiség is hamarosan

⁴⁸ Józsa Antal jelentése. HM HIM HL, 1956-os Különgyűjt. 9. d. 3/j. ó. e. 641. f.

⁴⁹ Bojár: i. m. 2. o. November 4-én délelőttől, az ún. tárgyi óvóhelyen (a „bunkerben”) tartózkodott Kossányi Béla az édesanyjával, Szabó Károly technikus a feleségével, Kudor Tivadar fényképész a feleségével és három kiskorú gyermekével, id. Kaszala László kapus a feleségével, leányával, annak férjével s az utóbbi édesanyjával, ill. a fiatal házaspár (Mészáros Gyula és Kaszala Judit) kiskorú gyermekével és Simon Ferenc könyvkötő. Rajtuk kívül vasárnap bent volt az épületben és vasárnapról hétfőre virradóra bent aludt a „bunkerben” Kudorné unoka-öccse, Csipka Pál műegyetemi hallgató és annak ugyancsak műegyetemi hallgató barátja. Betlendi János csak november 6-án, kedden délután 15 óra tájban költözött le a tárgyi óvóhelyre, amikor már a III. emeleten levő szobáját gránáttalálat érte. (Jelentés az Országos Levéltárban pusztított tűzvész keletkezési körülményeinek kivizsgálásáról, 1957. II. 8. In Lakos: *Ismeretlen dokumentumok...* 138. o.)

⁵⁰ „Mindenkinek volt alibije [...] Még annak is volt alibije, aki benne lakott az épületben [...] Mindenkinek tudta igazolni, hogy ő nem volt.” (Schmidt: i. m.)

⁵¹ Feljegyzés 1956. X. 12. In Lakos: *Ismeretlen dokumentumok...* 138–139. o.

⁵² Komjáthy: *Tűzvész az Országos Levéltárban...* 5. o. Komjáthy a bentlakók közül Kossányi Bélát emelte ki, aki „nem törődve az életét veszélyeztető lövöldözéssel, egyedül küzdött a tűz megfékezésével”. Uo.

⁵³ Lakos: *A Magyar Országos Levéltár története...* 348. o.; Komjáthy: *Az országos levéltári tűzvész...* 5. o.

⁵⁴ Pap – Sölch: i. m. 52. o. Többek között Pap Gáborné, Bojár Iván, Bottló Béla, Komjáthy Miklós is részt vett ebben a reménytelen küzdelemben. Uo.; Bojár: i. m. 2. o.; Komjáthy: *Az országos levéltári tűzvész...* 4. o.

⁵⁵ Pap – Sölch: i. m. 52. o.

égni kezdett.⁵⁶ Ráadásul a világháborús károk helyreállításakor a raktárak padlóját nem betonnal, hanem – szakszerűtlenül – bitumennel fedték be, ami a rázuhanó égő papiroktól szintén tüzet fogott.⁵⁷ Kuzmin J. Grebennyik vezérőrnagy, Budapest szovjet városparancsnoka e napon kihirdetett kijárási tilalma (este 7-től reggel 7-ig) is igen kedvezőtlenül hatott a mentésre,⁵⁸ miként az is, hogy ezen a napon a levéltárosok – szovjet utasításra – óvóhelyen voltak kénytelenek tölteni az éjszakát.⁵⁹ Így 8-án reggel már a második emeleti raktár is égett, a dolgozók azonban csak az első emeleti raktárterem iratanyagának mentésével tudtak foglalkozni. Ezt az önkéntes diákok segítségével meg is oldották.⁶⁰ A megérkező tűzoltók vízsugarai a megmaradt iratkötegeket szintén károsították, bár ezeket évekig tartó restaurálással meg lehetett menteni.⁶¹ A tűz csak november 12-ére szűnt meg. De az utolsó szikra csak majdnem öt hét múlva aludt ki, a hőség „alig helyrehozhatóan” megrongálta a három emeletnyi raktárhelyiségeket.⁶²

Ez volt a magyar levéltártörténet legnagyobb katasztrófája, még a második világháborús kártételnél is súlyosabbnak bizonyult.⁶³ S bár ezúttal a keleti raktárszárny is erősen megrongálódott, ott tűz nem keletkezett, „míg az ideiglenesen befalazott nyugati szárny nem tudott ellenállni a gránátbecsapódások és foszforos lövedékek következményeinek.”⁶⁴

Lakos János kutatásai szerint mintegy 9000,⁶⁵ Komjáthy Miklós szerint 8767,5 folyóméter levéltári anyag vált a lángok martalékává.⁶⁶ Laczlavik György is hasonló adatokat közölt. Becslése szerint 8767,5 folyóméternyi dokumentum semmisült meg, ebben a bontásban: „népi demokratikus osztály” (azaz 1945 utáni iratok) 1182,5, „polgári kor” 5036, bírósági iratok 1389, családi levéltárak 1160 folyóméter.⁶⁷ Az ott lévő iratanyag harmada-negyede vált az enyészetté.

„Ami most elpusztult, annak hiányát nemzedékek múltán is érezni fogják

⁵⁶ Komjáthy: *Tűzvész az Országos Levéltárban...* 4. o.; Borsá: i. m. 45. o.

⁵⁷ Komjáthy: *Az országos levéltári tűzvész...* 5. o. Komjáthy szerint az égő bitumból felszálló füst és lángok láttán a szovjetek azt hitték, olajraktár gyulladt meg a kaszárnyának vélt levéltárban, és még erősebb ágyúzásba kezdtek. Valószínűtlen, hogy laktanyának nézték volna a levéltárat, sem ezt, sem az objektumot érő megerősödő támadást más forrás sem támasztja alá.

⁵⁸ Lakos János azt írta, hogy november 7-ére és egész napra vonatkozott a kijárási tilalom Lakos: *A Magyar Országos Levéltár története...* 348. o.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. „A fő gond [...] az volt, hogy a szovjetek magatartása miatt a tűzoltóság érdemi oltási tevékenységet nem tudott kifejteni.” Lakos: *Ismeretlen dokumentumok...* 138. o.

⁶¹ Pap – Sölch: i. m. 52. o.

⁶² Komjáthy: *Tűzvész az Országos Levéltárban...* 5. o.

⁶³ Ld. Keresztes Csaba: *Az Országos Levéltár Budapest ostromában és a levéltár helyreállítása. Levéltári Közlemények*, 2015. 1–2. sz. 44–45. o.

⁶⁴ Komjáthy: *Tűzvész az Országos Levéltárban...* 5. o.

⁶⁵ Lakos: *A Magyar Országos Levéltár története...* 348. o.

⁶⁶ Komjáthy: *Az országos levéltári tűzvész...* 5. o.

⁶⁷ Laczlavik: i. m. A veszteségek további adatairól többek között e forrás és Komjáthy: *Tűzvész az Országos Levéltárban...* 5. o. tájékoztatót.

mindaddig, amíg magyar történelmet írnak a földön” – fejezte be Komjáthy Miklós az 1956-os iratpusztulásról szóló írását.

LÁSZLÓ EÖRSI

The Siege of Buda Castle in 1956 Conflagration in the National Archives

Due to the college students in the castle district, the Buda Castle did not left out of the event of the Hungarian revolution of 1956. Even more significant events took place here during the evolving fight for freedom after the 4th of November which left many victims from both parties. The National Archives suffered serious damage from the ruthless attack of the Soviets, whereupon the building caught fire and numerous very important documents were lost forever.